

Հրապարակի ամսոյն 8րէն Լ22րէն:
Ստորագրութեան գէղն է խըզ-
լար . աղասի խան . Թէ - 5

Տարեկան գին խանիկէ շըշ 100
Գործըրէն բաժանորդ եղողէ-
րը Գոսպոյնի Եւսիք վարդապետէն:

ՈՒՍՈՒՄՆ ՀՆԳԵՏԵՍԵՆՕՐԵԷՅ

22 ՅՈՒԼԻՍ

Ա. Տ Ա Ր Ի 1864

ԹԻՒ 22

ՀԱՅՈՅ ՆԿԱՐԱՅԻՐ

Հայը դաղթական ազգերէն մէկն է . բայց և այնպէս այլևայլ տարբեր կլիմաներու տակ իր սկզբնական ձևն ու յատկութիւնները պահած է : Լեզուաբանական, պատմական ու բնախօսական տեսութեամբ կրնայ իբր ստոյգ ըսուիլ թէ . Հայը Հնդկիկ եւրոպական ջեղին մեղո-արիական (Մալայ և Արեւայ) ընտանիքին մէկ ճիւղը խիստ կանուխ կովկասեան ու մոսկեան դօտիններուն մէջտեղը Երասխայ ու Արածան . ոյ հովիտը բռնած ըլլալով , միջին կովկասեան հասակ ունի , որուն գծագիրն է գրեթէ խորանարդ . իրան , լայն քառակուսի կըրծոյ տախտակ , քաջ ի բաց հեռու ողնայարէն . ու ժով ողնայար , լայն բոլորակ ուսեր , հաստ ու լեցուն քամակ :

Սարմնոյ ծայրերուն գալով , հայերէն Բալթի ըսուած մասը որով մարմնոյ ստորին ծայրերը կ'իմացուին , պինդ . զիտոր կարճ , հաստամիտ . սրունքը նոյն համեմատութեամբ ոսկրուտ , աղէկ խարսխած աճառապինդ լայն ի կրննթարդ թաթերու վրայ : Սարմնոյ վերին ծայրերն , այն է բազունները , ջղապինդ . ծղիքն առիւծու : Գրլուխը կըր ձուածն , առողջ ու մեծ աչուրներ , բարձր ճակատ . վերջապէս հոգւոյն կրննն ու ակորթակներուն տպաւորութիւնը վեհ կերպով ընդունելու յարմար կենդանի դէմք :

Գանգաքանական տեսութեամբ , գործնական ու տեսական գաղափարներու ըմբռնումը զօրաւոր . քիչ յղացող հանճար , բաղդա-

տական կարողութիւնը կատարեալ . անոր համար Հայը գերազանցապէս հեռեւոր է , դժբախտութեամբ հետամուտ եղած բանին մէջ քիչ յարատեւող . քանզի Ֆիզիքական զօրութեանը նայելով բարոյական հաստատութիւնը շատ նուազ է : Վարչութեան համար ունեցած հանճարը քաղաքական կենաց ընդունակութեանը չափ չէ . ուստի Հայն աղէկ հպատակ է մանաւանդ քան թէ աղէկ իշխող :

Խառնուածքն արիւնային մաղձօտ , ջղային կամ կանկրեան գրութիւնը զօրեղ , գործարաններու կազմութիւնը մարմնոյն ամփոփութեանը համեմատ . բարեյարմար , ուստի և ընդհանրապէս կենդանական տընտեսութիւնը ներքին պատճառներէ անարգել է : Աս ներքին կազմութեան անմիջական հեռեւորութիւնն է , որ Հայը որդեծնութեան խիստ յարմար է :

Սա ալ դիտողութեան արժանի է որ , արուին կատարելութիւնը գեղեցիկ սեռին կատարելութենէն աւելի նշանաւոր է , այնպէս որ աս սեռին գեղեցկութեանը տիրող գծագրութիւնն անգամ , իր դրացի կովկասո-եգերական կամ վրական ջեղին հետ համեմատուելով , անանց անոր փաղփղուն ունենալու , արու կերպարանքն է :

Օ գացողականը (Կալէրի) չունի յունական փափկութիւնը , և ոչ երեւակայութիւնն Իտալական աշխոյժ . բայց ճաշակի ընտրութիւնն այնչափ է որ Հայը Հնդկիկ եւրոպական ճիւղին մէջ աս մասին աւելի եւրոպական ջեղերուն կը մօտենայ , քան թէ նոյն ճիւղին ասիական մասին . բաց ի բանաստեղծութենէ որուն մէջ ասիական

ցեղն իր գերազանցութեանը պատմական ապացոյցներ տուած է: Ռուսի կրնայ ըստ իւր թէ ազատական ուսմանց ու գեղարուեստից մէջ Հայն իր գերազանց նմանողութեամբ մանաւանդ քան յղացող հանձարովը որուն մէջ տկար է, մեծ յառաջադիմութեան ընդունակ է:

Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի մէջ Հայոց վրայ եղած կտորներն, ու գրեթէ բոլոր Յայն և Հռովմայեցի պատմագիտացիկացիներ, որոնք Հայերն արիական կամ մարապարսկական ցեղերուն հետ իբրեւ մէկ մեծ ընտանիքի անդամներ մէկտեղ կ'առնեն, և արդէն Հայ ազգին պատմութիւնը որ արիական ազգերուն հետ միմեկմեկ տադիրն ունեցած է. վերջապէս լեզուն արիական արմատներովն ու քերականութեամբ, Հայոց Հնդկ-եւրոպական մեծ քաղաքակիրթ ցեղին վերաբերին անտարակուսելի կ'ընեն: Թէպէտ աս մեծ ցեղն (Հնդկ-եւրոպական) իրեն յառաջնութեան եզրը սեմական ցեղին կրօնական հզօր ազդեցութեանը տակ ինկած է, բայց Հայոց կովկասեան գոտւով հիւսիսասլիս զտնայի ու Սարմատ ազգերէն զատուած, ու Միջագետքով սեմականներուն հետ սերտ կապակցութեան մէջ եղած ըլլալը պատճառ է որ Հայն իր իմացական ուղղութեանը մէջ սեմական բնաւորութիւն առնելով, Հնդկ-եւրոպական ճիւղին յատուկ եղող փիլիսոփայական ու քննադատական հանձարն իր վրայ բնութեւնացած է: Եւ որովհետեւ ցեղերուն սանդղոյն վրայ մէկուն մէկալէն աւելի գերազանցութիւնն ու բարձրանալն հայեցողութեան մէջ անոր ազատութենէն կախում ունի, եթէ Հայերը հեռզհեռէ յառաջադիմ դաստիարակութեամբ իրենց կարողութիւնները մըշակելով խորհելու մէջ ազատ չըլլան, հասարակ ժողովուրդի մը ստորին վիճակի մակերևոյթէն վեր բարձրանալու իրենց տեսութեան հորիզոնն ընդարձակել չեն կրնար. քանզի ազատ հայեցողութեամբ հեռզհեռէ իրերուն հասարակ տեսութեանը եղանակէն վեր բարձրանալէն կախում ունին խոհուն կամ իմաստասիրական, միանգամայն փորձառական ու դործնական գործադիրութեան անընդհատ յաջորդութիւնը, որն որ քաղաքակիրթութեան մէջ դնող ու անոր մէջ յառաջ տանող պատճառն է:

Մեր ցեղային մտաւոր կամ իմացական բնաւորութիւնն աւելի ընդարձակ և դիւրութեամբ լուսաբանելու համար հարկաւոր են շատ դիտողութիւններ, որոնք ասայժմ չեն կրնար ըլլալ, քանի որ դաստիարակութեան դարերէ ՚ի վեր լքուած ու թողուած ըլլալէն ազգին բնածին յարմարութիւնները մեծաւ մասամբ անծանօթ մնացած են: Իսկ ազգին ֆիզիքական կազմութիւնն ու խառնուածը նոյնպէս ճշգրիտ ու դրութեամբ նկարագրելու գործը քաջ բնախօսներու, անդամազնիներու և գանգաբաններու դիտողութիւններէն կը սպասենք: Բայց աս նիւթին վրայ մեր ապագայ գրադիրութեան մէջ երենալու ընտիր գործքերուն տալու լուսաւորութիւնըն ու մանր նկարագրին ինչ որ ըլլայ, կը կարծենք թէ մեր տուած համառօտ նկարագիրը, գեթ հարեանցի մը, ազգին ֆիզիքական ու իմացական որակութեանցը մէկ իրական ուրուագիծն է. և Հայն իր բոլոր գաղթած երկիրներուն մէջ, շատ քիչ փոփոխութեամբ, միևնոյն մարմնոյ ու մտաց հանգամանքները պահած է:

Մեր ազգին աս ֆիզիքական ու իմացական նկարագիրը զոր քրինք, եթէ մեծաւ մասամբ ճիշդ է, ինչպէս կը տեսնուի աւելի աղէկ քան թէ գէշ յատկութիւններ կը պարունակէ: Արնանք ըսել թէ բնութիւնը զՀայն առողջ ու գեղեցիկ մարմնով, առողջ ու զօրաւոր կազմութեամբ, և աղէկ խառնուածով օժտած է: Ասիկա մեր նկարագրին ամենէն զգալի մասն է. կրնայ շատ հաւանականութեամբ ըստ իւր թէ անանկ մարմնոյ մը հոգեւոր և իմացական երևոյթներն ազգին մտաւոր ու բարոյական վիճակին, և հետեւեալ նաև նիւթական վիճակին նպաստաւոր կ'ըլլան, եթէ աղէկ առաջնորդուին:

Մեր դաստիարակութեան վրայ գրած յօդուածներուն մէջ ժառանգական իշման օրէնքներուն մարդու ֆիզիքական ու մտաւոր կարողութեանցը վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենալուն վրայ խօսած ատեն նիս, հարկ կը համարենք ան տեսութեամբ խորհրդածութիւն մը աւելցնել քանի մը

նաև ազգականաց հետ խնամութեան արգելքները բնական պատճառներու համար օրինաւոր ու հարկաւոր կը դառնան : Եկե՛ք ղեցական օրէնսդրութեան մէջ կան անանկ կէտեր որոնք ոչ կրօնական միայն , այլ և ֆիզիքական կամ բարոյական պատճառներ ունին . ուստի եթէ ան տեսակ օրէնքնե՛րուն կրօնական նպատակը լուսաւորութեան առջև մեղադրելի երևի , ֆիզիքական ու բարոյական պատճառներն օրէնքին վրայ ուրիշ տեսութիւն կու տան . այնպէս որ ան վերջիններուն համար գոնէ օրէնքին իմաստուն ըսելու կը ստիպուինք : Այսպէս խառն ամուսնութեան արգելքը մինակ կրօնական նպատակով կրնայ շատ պարագաներու մէջ մեղադրելի ըլլալ , բայց երբոր անիկա իբրև ցեղերու խառնումէն յառաջ եկած ֆիզիքական փոփոխութեան առջևն առնող կարգադրութիւն մը նկատուի ըլլանք , պիտի ստիպուինք ըսելու թէ բնական դիտողութեանց վրայ հաստատուած գեղեցիկ օրէնսդրութիւն մի է :

Այն և աւելի զօրաւոր պատճառներու համար պարտինք խոստովանիլ թէ մօտաւոր ազգականաց մէջ եղած ամուսնութեան արգելքն ալ , որ Հայոց մէջ իբրև խիստ կը բամբասուի , բնական տեսութեամբ շատ իմաստուն կարգադրութիւն է , և փափաքելի է որ մեր եկեղեցական իշխանութիւնն արթնութեամբ անոնց պահպանութեանը հօկէ :

Հրէից օրէնքն ուղիղ գծի մէջ եղած ամուսնութիւնը միայն արգիլելով , կողմնակի գծերուն մէջ ամուսնութիւնն օրէնք ըրած է : Արեւմտեան եկեղեցին Հրէից օրէնսգրին հեղինակութիւնն իրեն փաստ ըրած , բաւական ժամանակէ հետէ , տնօրէնութիւնն իրեն վերապահելով , կողմնակի գծերուն մէջ ամուսնութեան հրաման կու տայ : Այսպէս եղբոր և քրոջ զաւկներու մէջ փոփոխակի , և ասոնց ու հօր և մօրեղբարց , և ուրիշ ազգականութեանց ծիւղերու մէջ ամուսնութեան , թէ և տնօրէնութեամբ , հրաման կը արուի : Արեւելի թէ Թուրքութեան պատճառ եղած են եւրօպայի մեծամեծաց , մանաւանդ Թադաւորական ընտանեաց աղնուապետական ու քաղաքական նախապաշարումները , որովք

ժառանգական իշխանութիւնը միւսնոյն ընտանիքի մէջ մշտնջենաւոր ընել խորհած են , բայց մարդիկ փառասիրութեամբ բնութեան օրէնքներուն դէմ ըրած զեղծումներուն համար , ինչպէս կը վարձատրուին : Ասոր վրայ տես Սէր Թիւ 19 . Դատարարական թեան յօդուածին վերջնութեւ պարբերութիւնը :

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅ ԽՆԳԻՐԸ

Արեւելք ըսել թէ մեծէն մինչև պարիկ ամեն ողջ միտ և ազգասէր Հայու միտքն աս վերջին օրերս Երուսաղեմայ խնդրոյն պատճառաւ ծագած դժուարութեանց վրայ դառած է . ամեն մարդ կը խորհի թէ ինչ կերպով արդեօք աս դժուարութեանց լուծում մը կրնայ ըլլալ : Աս խորհողներուն մէկն ալ մենք ենք . ըսնի մը օրէ 'ի վեր գրեթէ մաշեցուցինք մարերնս այլևայլ կերպեր խորհրդածելով , որով մեղի աս ծանր դժուարութեան լուծումը կարելի կը թուէր : Վերջապէս մեր խորհողներն ու խորհրդածութիւններն այլևայլ ձևերու փոխել ետքը , 'ի սեր և յօդուած վրայ հետեւեալ խորհրդածութիւնը յիշեալ դժուարութեանց լուծմանը իբրև միակ միջոց հրապարակաւ առաջարկելու համարձակեցանք :

Մեր խօսքը՝ գլխաւորաբար ազգին արժանապաշտ կողմնէն է : Մեր պատուական և ազնիւ կղերք , զիսցած ըլլայ որ ազգն այսօր կրճատման մը սարսափելի անդունդին եզերքը կ'երեւայ : Բայց անիկայս վասնպէս ազատելու միջոց կղերին ձեռքէն , կղերին մէկ գիւցազնական որոշումն է որ ազգը պիտի փրկէ : Եւ ինչ է արդեօք ասիկա . աս միջոցը նորովին բարձումը կամ անօրինումն է :

Կաղաչենք որ աս խօսքը մեր պատուական կղերին ծանր չլծուի . անիկա իր եկեղեցական բարձր իշխանութեամբ աս բանին արժանութիւն ունի . ոչ ապաքէն անիկա այնչափ իշխանութիւն ունի արձակելու , որչափ կապելու : Եթէ կղերին աս իշխանութիւնն իր մէկ բաղարձակ արտօնութիւնն է , եթէ անիկա անոր տրուած է 'ի շնորհիւն և 'ի կանգնումն , ապէ՛ք աւելի մեծ պարագայ մը կրնայ ըլլալ անիկա յորդորելու որ իր ատ արտօնութիւնը խոհմարար մանաւանդ ինչպէս ըսինք , զիւցազնաբար դործածէ , ըսնի որ ազգին կանգնումը ներկայ պարագաներու մէջ ատ վեհանձն որոշումն կախում ունի : Գարձեալ կ'ըսենք , ազգին կղերն իր իրաւասութեանը վերաբերեալ գործ մը ընելով , այն է նորովին անօրինումը , ազգը մեծ , և թեքս և սպառնալու վտանգէ մը պիտի փրկէ : Բայց պիտի հարցուի , մէկ թէ , ինչ պատճառ ունինք ըսելու թէ նորովին անօրինմանն ազգին կանգնումը կախում ունի : Ասոր պատասխանը չտուած , միաբանութեանն գուր մէկը պարտաբար ընտրել չուզող մասնն ու շարժութիւնը խիստ կարեւոր կէտի մը հրաւիրել կ'ուզենք : Մենք ազգին աս մասին աղիւցեալ թիւնը , անոր ըրած մեծամեծ ծառայութիւնները , ունեցած արդիւնքը , անոր կերպով մը եղած զոհանքը գիտենք : Չենք կրնար ըսել թէ ասոնց , Երուսաղեմայ Գաղաթիւքը Միաբանութեան մէջն ուզենն անիրաւ է , կամ ատ բանը պահանջելուն համար բնաւ իրաւունք չունին :

Մանաւանդ թէ մենք Երուսաղեմայ Միաբանութեան , և բոլոր վարդերուն լուսուկնքն ուրիշ յօդուածով մը պիտի պաշտպանենք . ուստի չկարծուի որ մենք նորովին լուծուիլու առաջարկելով պաշտպանել կ'ուզենք թէ Կրօնական և Ընդհանուր ժողովներուն քրոշումն իրաւաւի և սոր հակառակ մասին

այսպէս զորքն անխառն է : Կողմերն լուծուիլը պահանջներուս հիմն անանկ սկզբունք մըն է որ բոլոր ազգը պարտաւոր է խառնութեանը : Թէ անկէ չառնէ՞ թան մը կախում ունի . այսինքն ազգին թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական իրաւասութեանը պատիւն ու հաստատութիւնը : Եւ որովհետեւ ազգին մը էութիւնն անոր կրօնական և աշխարհական իշխանութեանը կամ իրաւասութեանը վրայ կը կայանայ, անանկ որ եթէ ան խախտի և կործանի, ամեն բան կործանած կ'ըլլայ, և եթէ ան կանգնի և հաստատուի, ամեն բան հաստատուած կ'ըլլայ, անոր համար կ'ըսենք թէ ան միջոցը միմակ ու բացարձակապէս օգտակար և ընտրելի է, որն որ անխառնութիւններուն վիճիւր ջնջուելէ կ'ազատէ : Արծաթեան ժողովն, ու անոր նայելով ընդհանուր ժողովը Միաբանութեանն դուրս Պատրիարք ընտրուիլը վճռած են . աս վիճիւր ազգին մէջ մասին որչափ վնասակար էր և խորին խորհրդածութեանը մտածելով, անոր հետեւութիւնն ազգին այնչափ վնասակար չպիտի ըլլայ, որչափ վնասակար պիտի ըլլայ երկու մեծամեծ իրաւասութեանց ըլլալու նուաստութեանն որն որ արդարեւ պիտի ըլլայ, երբոր անոնց վերջիշեալ վիճիւր անգամ մը ջնջուի : Սա բանը հոգեւոր և ժամանակաւոր իշխանութեան ծայրագոյն հեղինակութիւնը կը փճացնէ, և անանկ չար օրինակ մը կ'ըլլայ որ իշխանութեան համարումը ընկերութեան մէջէն կորսուելով, ապագային մէջ միշտ կողմնակիցութիւններ յարուցանելու և մշտնջենաւոր անիշխանութեան մը դուռ բանալու առիթ կ'ըլլայ : Սա խորհրդածութիւնը այնչափ զգրաւոր կ'երևի մեզի որ կը համարձակենք ըսելու թէ ամեն բան զոհուելու է, բաւական որ իշխանութեան պատիւն ու համարումը, ազգեցութիւնն ու ներգործութիւնը չհորսուի . անոր կորսուելովն ամեն բան կը կորսուի, անոր հաստատուելովն ամեն բան կը հաստատուի : Իշխանութեան էարեւորութիւնն անխառն վերջ անձանց վրայ չէ, այլ բուն իշխանութեան էութեանը վրայ է : Իշխանութիւնը վարող անձինքը այսօր ազգի են, անոնց յարմարները գէշ կրնան ըլլալ . այսօր գէշ են, անոնց յարմարները աղէկ կրնան ըլլալ . բայց իշխանութիւնը միշտ միևնոյն է . միշտ սրբազան է . մենք իշխանութեան նայելու ենք և ոչ անձինքներուն : «Յաճախ Մովսէսիս, ըսաւ Տէրը, անստան դու պիտի և Փարիսեցիք . զոր ասեմն ձեզ արաջիք, բայց ըստ գործոց նոցա մի առնէք : Աս աստուածային պատգամը մեր ըսածները կը հաստատէ :

Հիմա գանք վերի հարցմանը պատասխան տալու թէ ինչու համար նոյնքան անօրինական ազգին կանգնումը կախում ունի :

Եթէ նոյնքան չլինայ, ընդհանուր երեսփոխանաց ժողովն, կամ լաւ ևս ըսենք կնքեալ բուհաւորին վիճիւր ետ պիտի մնայ, եթէ բուհաւորին վիճիւր ետ մնայ, Սահմանադրութիւնը կործանած է, և Սահմանադրութեան կործանումը ազգին կործանում մը պիտի ըլլայ, բանգի այնպիսի աղետալի հետեւութեանց պատճառ պիտի ըլլայ, որուն վրայ ամենէն աւելի կը բերէ որբաւոր և աշխարհեւ պատճառ պիտի ունենայ :

Թէ ինչու համար Սահմանադրութեան կործանումն աղետալի հետեւութիւններ կը գուշակենք, ետքը քիչ մը աւելի պիտի բացատրենք : Հոս մինակ յօդոյնէնք թէ ինչու համար, եթէ նոյնքան չանօրինակ, երեսփոխանաց վիճիւր ետ պիտի մնայ և Սահմանադրութիւնը պիտի կործանի : Մեր ընթերցողներէն կը խնդրենք որ, բոլոր եղածներուն իրաւացի կամ անիրաւ, ծուռ կամ շիտակ կերպով եղած ըլլալուն պատճառաբանութիւնները մէկի թողուի, մեր փաստին զօրութիւնը աղէկ հասկնալու համար, դժուարութեան հասած կէտը միմակ աչքի առջև բերենք : Երեսփոխանաց ժողովը վերջնութեւն նախն մէջ, մեծագոյն բուհով սա երեք որոշումը ըրած է : Նախ որոշած է թէ, Միաբանութիւնը հրահանգն ամբողջ ընդունել չուզելուն համար, աս անգամ գէթ Պատրիարքն իր մէջն ունենալու իրաւունքը կորսնցուցած

է : Երկրորդ՝ Արծաթեան ժողովին վիճիւր անհեղիւ որոշած է թէ, նոյնքան արգելք մը չէ որ ազգային ընտրութեանը դուռնէն եպիսկոպոս մը իրաւասութեամբ Պատրիարք ըլլայ : Երրորդ՝ երեք եպիսկոպոս անուանելով որոշած է որ երեքին վրայ երեսփոխանաց բուհն ուղարկէ : Երեսփոխանաց բուհն այսօր ունի օրս կնքեալ բուհաւորին մէջն է . և ըստ երեսփոխանաց որոշմանը իրաւասութեամբ Պատրիարքը բուհաւորին մէջն է : Բայց աւելի լաւ կ'ըլլայ ըսելու թէ, ազգին կանգնման կամ կործանման վիճիւր բուհաւորին մէջն է : Արդ՝ յայտնի է թէ, եթէ կողմը Արծաթեան ժողովին վիճիւր փոխելով, նոյնքան հաստատէ, երեսփոխանաց բուհն պիտի փճանայ . և ասիկա Սահմանադրութեան կործանումը ըսել է : Երեսփոխաններն ըստ Սահմանադրութեան ազգը կը ներկայացնեն, ըստ իրաւանց ազգ ըսել են . և անոնց կամքն ազգին կամքն ըսել է . յայտնի բան է թէ ազգէն դուրս ուրիշ ազգ մը, և ազգին կամքն մեծ ուրիշ կամք մը չկրնար ըլլալ : Գայրմեալ յայտնի է թէ Երեսփոխանաց վերջիշեալ որոշումները, և հետեւապէս վերջին որոշումը կը կատարուէր, և երեք եպիսկոպոսներուն մէկն արգէն Պատրիարք էր, եթէ դուրսն, այսինքն ժողովուրդին մէջն ազգեցութիւն մը անոր արգելք եղած չըլլար : Արեւմտեան երեսփոխանաց որոշումը ետ պիտի մնայ, ժողովուրդին անմասին ըրած ազգեցութեանը համար ետ պիտի մնայ . և ըսել է թէ անմասին կամքը եղած պիտի ըլլայ . և քանի որ ըստ իրաւանց երեսփոխանաց կամքն է միայն ազգային կամք, ըստ որում յիշուածն անկէ դուրս ազգ չկայ, ապա անկէ դուրս և անոր համար ալ ազգային չեղող կամք մը ազգին կամքին նախագահ եղած պիտի ըլլայ . և աս է Սահմանադրութեան կործանումը : Եւ որովհետեւ երեսփոխանաց վերջին որոշումը եպիսկոպոսներուն մէկը Պատրիարք ըլլալուն վրայ է, և աս ալ նոյնքան բարձրակէն կախում ունի, անոր համար կ'ըսենք թէ նոյնքան բարձրակէն կախում ունի երեսփոխանաց որոշման գործադրութեանը, և Սահմանադրութեան հաստատութիւնը :

Հիմա քիչ մը բացատրենք թէ ինչու համար Սահմանադրութեան կործանումն աղետալի հետեւութիւններ յառաջ պիտի գան : Ամենուն յայտնի է թէ՛ Սահմանադրութեանն ազգին ամեն աստիճանի անձանց, կղերին, ամիրաներուն, և ժողովուրդին գրեթէ բոլորին հաճութեամբ, երդմամբ և ստորագրութեամբ ընդունուեցաւ : Անոր պատճառած յրկու ծուռ գրեթէ անպատմելի էր, և տարալոյս չկայ, թէ անիկա կրնայ ըսել թէ ազգին ընդհանուրին վրայ նոր աշխոյժ, նոր ոգի ու սաստիկ եռանդ մը ազդեց : Մանաւանդ ազգին երեսփոխանաց ու նորահաս սերունդին, և գրեթէ բոլոր ուսումնական մասին, որնոր չկրնար ուրացուիլ թէ ազգին ծագելը, ամենէն գործունեաց, ջերմ և առողջ մասն է, որուն վրայ է բոլոր ազգին յոյսը : Սահմանադրութիւնը մինչև աս վայրկեան անոնց աչքին բիրտ, անոնց հոգին ու սրտին հաստորն է, անոնց յոյսն անոր վրայ է, և անոր վրայ իբրեւ անգին դոհարի մը վրայ կը դրան : Աս այսպէս ըլլալով ազգին արդարեւ հայրենի եղող, թէ աշխարհային և թէ եկեղեցական իտհեմ և իմաստուն անձինք կրնան իմաստասիրել թէ Սահմանադրութեան կործանումը ինչ մեծ լքման ու վնասութեան, ինչ պառակտումներու և յուսահատ ճամբաներու պատճառ պիտի ըլլայ : Մենք կը հաւատանք թէ Սահմանադրութիւնը կը սիրեն նաև անոնք որ անոր թշնամի կարծեալ են, և եթէ ամանք անկէ քիչ մը պաղցան, ասոր պատճառը, կը խոստովանենք, Վերջութեան կողմէն քանի մը վերաւորումներ, և մանաւանդ քանի մը անխոհեմ լրագրող անվայել ընթացքն եղաւ : Բայց տարակոյս չունինք թէ անոնք պիտի չտկուեն, և անպայման մէջ աւելի գիւշտուիւն պիտի ըլլայ :

Արեւմտեան պատուական կղերին դառնալով կ'ըսենք . ազգին կանգնումը անոնց ձեռքն է : Արդ՝ ժամանակ է որ ան Սահմանադրութեան, Վերջնականութեան, և Երեսփոխանաց ներքին անձնութեանը իրաւունքն ու գիւշտակական վեհանք

նու թիւերը յայտնեն : Մի թիւ նոյնովք մը ազգէն մեծ է : Թող չկարծեն թէ ազգին և եկեղեցւոյ միաս մը ըրած կ'ըլլան : քանզի ինչպէս ըսինք, իրենք են Հայաստանեայց եկեղեցւոյ իշխանները, ոչ ապաքէն կրնան անօրինել երբոր իրաւացի պատճառ տեսնեն : և ասկէ աւելի ի՞նչ իրաւացի պատճառ կրնայ ըլլալ : մի թիւ եկեղեցին նոյնովք մը վերջընեւ լու իշխանութիւնը չունի : և նոր բաժն մըն է ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ նոյնովք մը վերջընելու : Աս բանն անոնց պատուոյն և իշխանութեանը հաստատութիւն պիտի ըլլայ : քան թէ նուազութիւն :

Կը յուսանք թէ Երուսաղէմի պատուական Միաբանութիւնն ալ իր անձնութեամբ թիւնն 'ի սէր ազգին չզլանար : Ասով Միաբանութեան իրաւունքը կորսուած չըլլար, Միաբանութիւն մը մշտնջենաւոր է : Եթէ աս անգամ իրմէ դուրս բայց իրեն կրօնակից և ազգակից եպիսկոպոս մը կընդունի, ապազային մէջ բխրաւորներ իր մէջէն պիտի ընդունի : Ազգին անոր վրայ բարեբար գիտաւորութիւններ ունի : անոր բարօրութեանն ու պայծառութեանը համար այսուհետեւ մեծ եռանդով պիտի աշխատուի, Երուսաղէմ ազգին լուսաւորութեան վառարաններուն մէկը պիտի ըլլայ : Ո՛չ ապաքէն Միաբանութիւնն ազգով է : ի՞նչ օգուտ կ'ընայ ըլլալ Միաբանութեան, երբոր անձի համար ազգային իշխանութիւն մը, ազգային օրէնք մը կործանի, և ազգը հազիւ թէ իր ազգայնութիւնը զօրացընելու և իր տիրութիւնը կեդրոնացընելու սկսած, պառակտման ու հերձուածներու մատնուի :

Վերջապէս ըստ մեզ ամենէն աղէկ և ամենէն իմաստուն և միակ միջոց : Հայաստանեայց եկեղեցւոյն կղերն իր բնական իրաւունքով, եկեղեցական իրաւասութեամբ և Հայրապետական իշխանութեան լուծեամբ, նոյնովք գէթ ժամանակաւոր կերպով կը բառնայ : երեսփոխանաց իրաւունքը չլսախար, Կրօնական ժողովին պատիւը կը պահուի, Մասնաւորութիւնը կը հաստատուի, բարեպաշտ ժողովուրդին խիղճը կը հանդարտի, և ազգն ան մեծ վտանգէն կ'ազատի : Մեր աս առաջարկութիւնը կարելի ըլլալէն զատ, ազգին ոչ եկեղեցական և ոչ աշխարհական իրաւասութեանը հակառակ է : Ասոր հակառակ որ և իցէ միջոց թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական իրաւասութեան, իրաց ներկայ վիճակը նշատելով, մեծ արհամարհութիւն է : Բայց եթէ մեր աս առաջարկութիւնն ընդունելի չըլլար, հետեւանքներուն համար պատասխանատուութիւնը որչափ ծանր պիտի ըլլայ :

Ի վերջոյ խօսքերնիս կ'ընենք : Թող ազգը բոլոր օրէնսդէտներու հարցընէ, բոլոր բաղաքային և եկեղեցական իրաւանց գործերը քննէ, պիտի գտնէ որ ներկայ Կրօնական ու ընդհանուր ժողովները մինչև իրենց ըստ օրինի լուծուելու ժամանակն ազգին մէջ մինակ ձեռնհաս (գոմէ-է-է-է) իշխանութիւններ են : անոնցմէ զատ որեւիցէ ժողով կամ ատենան անոնց տուած վճիռը ջնջելու ձեռնհաս չէ, և եթէ ջնջէ, ան ջնջումն ապօրինաւոր է : Միևնակ Կրօնական ժողովն իրմէ վեր ատենան մը ունի, այն է Լիբիանայ Կաթողիկոսը, ան ալ միայն հաւատոյ վերաբերեալ մասանց ու բարոյականի մէջ : և ոչ եկեղեցական կառավարութեան վերաբերեալ մասին : քանզի աս մասին Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքին իրաւասութիւնը, իբրեւ Մետրապօլիտ, ուրիշ ամէն իրաւասութեանէ անկախ է : Ասիկա արեւելեան եկեղեցւոյն իրաւունքն է, յորում հինգերորդ տիեզերական ժողովքէն 'ի վեր Արևելեան եկեղեցին արեւմտեան կամ Հռովմէական եկեղեցիէն կը տարբերի :

○○○○○

Աս յօդուածը սա ենթագրութեամբ գրուած է որ՝ Յուլիս 21 Ուրբաթ օրուան ընդհանուր ժողովքէն առաջ եղած ընդհանուր ժողովոյն որոշմունքները վաւերացեալ են :

ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Տես թիւ 19

Հիմա կը մնայ մեզի ցուցընել թէ որոնք են ազգաց իրաւունքին ազբւրները : Ազգաց իրաւունքին այլևայլ ճիւղերուն ազբւրները հետեւեալներն են :

1. Հեղինակութիւն ունեցող մատենագիրներ որոնք ազգերուն ընդունելի եղած սովորութիւնները, կամ անոնց փոխադարձ վարմանցը վրայով ընդհանուր կարծիքն ինչ ըլլալը կը ցուցընեն : և անոնց մէջ ընդհանուր հաւանութեամբ եղած փոփոխութիւններն ու բացատրութիւնները կ'իմացընեն :

Աս հեղինակներուն կարեորութիւնն առանց չափազանց կերպով մեծցընել ուղելու, կամ անոնց հեղինակութիւնը Բանականութեան սկզբունքներուն հաւասար երեցընել ջանալու, կրնանք ըսել թէ անոնք իրենց դատողութիւններուն մէջ անկողմնասէր են : Անոնք քաղաքակիրթ ազգերուն զգացումներն ու սովորութիւնները մէջ կը բերեն : և անոնց դատաստաններն այնչափ աւելի ծանրակշիւ կ'ըլլան, որչափ քաղաքագէտ անձինք անոնց վկայութեանը կը դիմեն, և որչափ որ տարիներ կ'անցնին առանց հակառակ սկզբունքներ երեւան ելելու անոնց գործերուն մէջ յայտնուած կանոններուն դէմ :

2. Խաղաղութեան, դաշնակցութեան և առևտրական դաշինքներ, որոնցմով արդէն կամ առաջուց եղած օրէնքներ կը ծանուցուին, կը փոփոխուին կամ կը բացատրուին :

Ազգերուն դրական կամ դործնական կոչուած օրէնքները դաշինքներէ կ'առնուին : քանզի թէպէտև ազգերու ընդհանուր սովորութեանէն տարբերող մէկ կամ երկու դաշինք՝ ազգաց իրաւունքը չկրնար այլայլել կամ տապալել, բայց երբոր բանի մը վրայ հետզհետէ դաշինքներն իրարմէ տարբեր սկզբունք կը հաստատեն, կը հաղորցուի թէ ան նիւթը կամ ան կէտը տակալին վէճի տակ է : Դաշինքներ ազգաց իրաւունքին նկատմամբ այլևայլ յարաբերութեամբ կրնան մտածուիլ, այլևայլ

խնդիրներուն նայելով որոնք ան դաշինքներով պիտի որոշուին : Օրինակի համար ասոնք կրնան մտածուիլ իբր պարզապէս ընդհանուր օրէնքին կրկնումը կամ հաստատութիւնը , կրնան նկատուիլ ընդհանուր օրէնքէն իբր բացառութիւններ , որոնք դաշնագիր կողմանց մէջ իբր մասնաւոր օրէնք պիտի ճանչցուին . կրնան նկատուիլ իբր մեկնութիւն ընդհանուր օրէնքին ան կէտերուն որոնց նշանակութիւնը մութ կամ անորոշ է . ասանկ դաշինքներ նախ դաշնագիր կողմանց մէջ պարտաւորիչ օրէնք են , երկրորդ ընդհանուր օրէնքին նայելով ալ իբր հաստատութիւն են , որն որ այնչափ զօրաւոր է , որչափ որ մեկնութիւնը բանականութեան համաձայն է , և որչափ որ ան մեկնական դաշնագրութիւնն ընող կողմերը բազմաթիւ են . վերջապէս դաշինքները կրնան նկատուիլ իբրեւ կամաւոր կամ դրական օրէնք ազգաց :

Մինչև հիմա ազգաց իրաւունքին սկզբնականն ու ազդեցութիւններուն վրայ խօսելով , բնիք թէ անոր գլխաւոր հիմն են կանոնները , զորս ուղիղ բանը կը թելադրէ ու ազգաց փոխադարձ հաւանութիւնը կը վաւերացնէ . և թէ անոր պարտաւորութիւնն օգտակարութեան սկզբունքն է . այսինքն ամեն ազգի առանձին շահն անիկա կը ստիպէ որ ան օրէնքներուն պարտաւորութենէն դուրս չելլէ , ապա թէ ոչ ան քաղաքակիրթ ազգաց՝ որոնք թէև ազատ , սակայն բանաւոր ու պարտաւորիչ համայնազգային օրէնք մը կը ճանչնան , հասարակաց վրէժխնդրութեանը նշաւակ կ'ըլլայ : Մարդկային ընկերութեան արդի վիճակին մէջ ազգաց օրէնքներուն երաշխաւորութիւն տուող աս երկու սկզբունքէն , այսինքն Բանէն (բէյն) ու օգտակարութեան սկզբունքէն (առանձնական շահէն) աւելի զօրաւոր պատճառ մը չկայ : Ազգաց օրէնքները քաղաքային օրինաց պէս գերագոյն օրէնագիր մը , կամ անոնց զանցառութիւնը դատող ու պատժող դատաւորական իշխանութիւն մը չունին : Հիմա տեսնենք թէ ազգեր (նախն) ու վեհապետ տէրութիւն (էրա սոմլըն) կոչուածներն ինչ են : Համայնազգային իրաւանց (պրոս էնթեր-

նախնալ) մասնաւոր առարկական ազգերը , կամ մարդոց ան քաղաքական ընկերութիւններն են , որոնք վիճակը (էրա)* , կամ տէրութիւն կը կոչուին :

Կիկերոն , և անկէ ետքը նոր հասարակաց իրաւագէտները վիճակը կամ տէրութիւնն այսպէս կը սահմանէր . « քաղաքական մարմին մը կամ ընկերութիւն մը մարդկան որոնք իրենց փոխադարձ ապահովութիւնն ու օգուտները միացեալ ղորութեամբ յառաջ տանելու համար միացած են » :

Ըս սահմանն , իբրեւ բոլորովին ճիշդ ու կատարեալ , չկրնար ընդունուիլ , բայց թէ հետեւեալ բացատրութիւններով :—

1. Պարտ է ի բաց առնել ան հասարակաց կամ առանձնական քաղաքական ընկերութիւնները , զորս նոյն իսկ տէրութիւնը կրնայ կազմել , և անոր հեղինակութեամբ կը կենան , ինչ որ ըլլայ նպատակը՝ որուն համար ան քաղաքական մարմինը կազմող անհատներն ընկերացած են :

Երկրորդ Բրիտանիական վաճառականներու ան մեծ ընկերութիւնը , զոր նախ թագաւորը , յետոյ խորհրդարանը (պարլամենտ) արեւելեան Հնդկաստանի վաճառականութիւնն յառաջ տանելու համար կազմեց , վիճակ (էրա) չկրնար համարուիլ , և ոչ իսկ ան միջոցին մէջ՝ ուր թագաւորէն առանց ուղղակի հրամանի երկրագունտին յիշեալ մասին մէջ պատերազմի ու խաղաղութեան վեհապետական (սոմլըն) իշխանութիւնը կը բանեցընէր . և առաւել չկրնար վիճակ համարուիլ իր տեղութիւնըն ան միջոցին մէջ՝ ուր ատբաները թագաւորէն առանց ուղղակի հրաման առնելու չէր կրնար ընել : Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնն ան իշխանութիւնները կը բանեցընէր իբրեւ ստորակարգեալ Բրիտանիական պետութեան** գերագոյն

* Եւրոպացոց էրա բառը զոր մենք վիճակ կը բացատրենք , տէրութիւն ալ կը նշանակէ : Մեր արդի լեզուին մէջ վիճակ բառն աս նշանակութեամբ գործածուած չէ . միայն վիճակագրութիւն բառին մէջ աս բառը տէրութիւն նշանակութեամբ կ'առնենք : Մենք վիճակը այսուհետեւ մերթ առանձին , և մերթ տէրութիւն բառին հետ աս մտքով պիտի գործածենք :

** Անիկ բառը պետութիւն կը թարգմանենք :

իշխանութեանը (Խո-լու-ար «ի-իլ-է-Տ»), որուն վեհապետութիւնը («ա-լը-ն-է-է») ընկերութեան միջոցով բնիկ իշխաններու և ժողովրդոց քով կը ներկայանար. մինչդեռ բուն իսկ Բրիտանական կառավարութիւնըն էր որ օտար Վեհապետներու և վիճակներու քով ընկերութիւնը կը ներկայացընէր:

2. Սի իճակ (Գէր-ի-ի-ն) անունը չկըրնար տրուիլ հուղկահարներու կամ հէնքրու կամաւոր ընկերութեանը, ուրիշ ընկերութեանց թէև ասոնք իրենց փոխադարձ ապահովութիւնն ու օգուտը յառաջ տանելու համար միացած ըլլան:

3. Սի իճակ մը կամ տէրութիւն մը կը զանազանուի նաև դեռ քաղաքային («ի-լի-լ») ընկերութիւն չձևացած թափառական վայրենիներու վազկատուն խումբերէ: Վիճակի մը օրինաւոր գաղափարին մէջ կ'իմացուի անոր անդամներուն ունակական հնազանդութեան գաղափարը. այսինքն՝ հնազանդութեան դէպ'ան անձինքը որոնց գերագոյն իշխանութիւնը յաճնուած է: Բաց ասկէ՝ վիճակի մը գաղափարը կ'ենթադրէ նաև սա գաղափարը որ վիճակը կազմող ժողովուրդն իրեն յատուկ, որոշ ու հաստատուն երկիր մ'ունենայ:

4. Սի իճակը կը զանազանուի նաև ազգէ մը: Թէպէտ ամեն ազատ և անկախ ազգ մը վիճակ կամ տէրութիւն է, բայց ամեն վիճակ ազգ չէ, ըստ որում վիճակ մը կրնայ այլևայլ ցեղերէ բազկացած ըլլալ, որոնք միեւնոյն գերագոյն հեղինակութեան հպատակ են: Այսպէս՝ Աւստրիա, Բրուսիա և Օսմանեան պետութիւնն այլևայլ ազգերէ և ժողովուրդներէ կը բաղկանան: Դարձեալ միեւնոյն ազգը կամ ժողովուրդը կրնայ շատ վիճակներու հըպատակ եղած ըլլալ, ինչպէս են Լեհերը, որոնք ըստ մասին Աւստրիոյ, Բրուսիոյ և Բոսնիոյ իշխեցողութեանը հպատակ են:

Ազգերէ և վիճակներէ զատ, վեհապետ իշխաններն ալ համայնազգային իրաւանց նիւթ են, իրենց անձնական իրաւանցը, կամ ստացուածքի իրաւանց կողմանէ, որոնք անոնց օտար վիճակներու, և օտար վեհապետներու կամ քաղաքացիներ

րու հետ ունեցած յարաբերութիւններէն կը ծագին: Աս յարաբերութիւններն առիթ տուած են իրաւանց գիտութեան ան ճիւղին՝ որ վեհապետներու աս տեսակ իրաւանցը վրայ կը խօսի:

Դարձեալ առանձնական անհատներ, կամ հասարակաց և առանձնական ընկերութիւններ նմանապէս՝ իրենց օտար վեհապետներու և վիճակներու, կամ անոնց հպատակներուն ու քաղաքացիներուն հետ ունեցած համայնազգային յարաբերութիւններէն ծագած իրաւանցը կողմանէ՝ կրնան համայնազգային իրաւանց երկրորդաբար նիւթ ըլլալ: Աս յարաբերութիւններն ալ առիթ տուած են իրաւանց գիտութեան ան ճիւղին՝ որ ինչպէս ուրիշ անգամ ըսած ենք, Առանձնական իրաւանց ազգաց կը կոչուի, և մասնաւորապէս այլևայլ տէրութեանց ինքնուրոյն կամ քաղաքային օրինաց մէջանող պատահած դիմամարտութեանը (Գոնֆլէ Գէլ-ու-ս) վրայ կը խօսի:

Բայց համայնազգային իրաւանց յատուկ նիւթն ազգերու և վիճակներու մէջտեղն եղած ուղղակի յարաբերութիւններն են: Ան վիճակներու մէջ ուր կառավարութեան կերպը բացարձակ կամ անկողար միապետութիւն է, վեհապետ իշխանին անձը հարկաւորապէս բուն իսկ վիճակին կամ տէրութեանը տեղ կ'առնուի, այնպէս որ շատ անգամ վեհապետ ըսելով նոյն ինքն տէրութիւնը կ'իմացուի, ըստ առածին թէ Ես իսկ եմ Գէր-ի-ի-ն (Լէ-րա «Է-Տո-ս»): Ուստի հասարակաց իրաւագէտները վեհապետ ու վիճակ բառերն շատ անգամ իբր հոմանուն կը գործածեն: Այս գիտնալու է թէ վեհապետ բառը երբեմն փոխաբերեալ մտքով պարզապէս վիճակ կամ տէրութիւն կը նշանակէ, տէրութեան կառավարութեան կերպն ինչ որ կ'ուզէ ըլլայ, միապետական, կամ հասարակապետական, կամ խառն:

Դար-նալի-լի:

ԽՄԲՄԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԵԱ

ԱՃԵՎԱԶԻՐՃԵԱՆ